

NEWS**OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES**

ISSN 2224-5294

Volume 5, Number 303 (2015), 227 – 230

UDC 930,27:003.29 (574)

Codicology – the science of manuscripts

A.Shaimanov
87476010089s@gmail.com
 Museum of rare books

Key words: Codicology, manuscript, science, codex, paleography.

Abstract: This article discusses current issues on the history of codicology and the codicological research of foreign scientists, as well as their analyses. Also, author studies codicological description of manuscripts separating them on stages.

УДК 930,27:003.29 (574)

Кодикология – жазба мұраларды зерттейтін ғылым

А.Шайманов
87476010089s@gmail.com
 Сирек кездесетін кітаптар мұражайы

Тірек сөздер: Кодикология, қолжазба, ғылым, кодекс, полеография.

Аннотация: Макалада кодикология ғылымының шығу тарихы және оның өзекті мәселелері қарастырылады. Сондай-ақ, шетелдік кодиколог ғалымдардың ғылыми зерттеулері мен анализдері сез етіледі. Сонымен катар автор қолжазбаларды кодикологиялық сипаттаудың бірнеше кезеңдерін көлтірген.

XX ғасырдың ортасына қарай жазба мұраларды полеографиялық әдістермен зерттеу жеткіліксіз болды. Полеографиялық әдістер тек қана қолжазбаның сыртқы бөлігін және жәдігердегі жазу стилі мен графикерді зерттеуге арналған. Уақыт өте келе жазба мұралардың тарихи және мәдени өнім ретінде маңыздылығы артып, тарихшы ғалымдар оларды жан-жақты зерттеудің әдіс-тәсілдерін аша бағастады.

XX – ғасырдағы жартысынан бастан деректану ғылымның бір тармағы ретінде қолжазбаларды зерттейтін кодикология саласы дүниеге келді [1]. Бұл термин алғаш рет француз әдебиеттерінде қолданыла бағастады. Атамыш терминді алғаш рет 1949 жылы француз ғалымы Альфонс Дэн (A. Dain) (1854 – 1921) ұсынды. Ол бұл терминді өзінің «Les manuscrits» («Қолжазбалар») атты еңбегінде қолданған. Тарихнамада бұл уақыт кодикология ғылымының дүниеге келген күні деп танылып, Альфонс Дэнді осы ғылымның атасы деп санайды. Кейбір тарихи деректерге сүйенетін болсақ, кодикологиялық әдістер Б. Монфоконның (B. Montfaucon, 1655–1741) 1739 ж. жарық қөрген «Bibliotheca bibliothecarum manuscriptorum nova; ubi quiae innumeris spene manuscriptorum bibliothecis continentur» атты еңбегінде атап өтілген болатын. Өкінішке орай, Б. Монфоконның бұл тарихи маңызы бар принциптері тек қана 200 ж. өткен соң айтыла бағастады.

Атамыш ғылым Еуропа елдерінде кеңінен қолданыс таба бағастады. Сондай-ақ, кодикология саласына байланысты бірқатар ғылыми журналдар жарық қөре бағастады. Мысалы, Бельгияда «*Scriptorium*» атты журнал жарық қөрсе, Италияда «*Codicologica*», «*Scrittura e civiltà*» деп аталатын басылымдар кең көлемде қолданылды. Ал, 1985 жылы Денис Музорелли авторлығымен «*Словарь кодикологии*» енбек жарық қөрді. Бұл сөздікте жиі қолданылатын кодикологиялық терминдер жан-жақты талдаудан өткізілген.

Кодикология саласының бүгінгі міндеті – жазба деректерді жинау, оларды өңдеудің жолын, әдісін қарастыру, тарихи, мәдени мұраларды, жаңа деректерді табу, олардың каталогын, құжаттын жасау және тарихын жан-жақты зерттеу. Жазба деректерге кодикологиялық зерттеу жүргізу бірқатар мемлекеттерде қызу түрде бағталды. Әсіресе мұражай, кітапхана, мұрағат қорындағы жазба мұраларда жүргізіліп келеді.

Кодикология ғылымның дербес тармағы ретінде 1960 – жылдардан бастап францияның ғылыми әдебиеттерінде (Жильбер Уи, Альберт Хрюйс, Леон Жилисен), 1970-жылдардан бастап ресейдің ғылыми әдебиеттерінде (И. Лебедева, Л. Черепной, А. Мудушевского т.б.), 1990-жылдардан бастап украинаның ғылыми әдебиеттерінде (Л. Дубровина, А. Гальченко т.б.) көрініс таба бастады. Украинада кодикология саласына алғашқы кадамдар Вернадский атындағы колжазбаларды зерттейтін ұлттық кітапханасында жасалына бастады.

Болгарияның кодикология саласының терең тамыр тартуына еңбек сінірген ірі ғалымдарының бірі, тарих, филология ғылымдарының докторы, профессор, Болгария ғылым академиясының корреспондент – мүшесі А. Джурованың (1916 – 2002) «Въведение в славянската кодикология: Византийският кодекс и рецепцията му сред славяните» атты монографиясында латын, грек, славян тілдеріндегі колжазбалардың кодикологиялық әрі палеографиялық зерттеулердің маңыздылығы жайында толық баяндалған. Жалпы, колжазбаларды кодикологиялық түргыдан анализ жасаудың әдістемесін алғашқылардан болып ұсынған ортағасырлық деректерді зерттеуші орыс ғалымдары (И. Н. Лебедева, В. Л. Романова, Л. И. Киселева, В. И. Мажуга т.б.) [2].

Кодикология саласы бірнеше ғылымдардың тоғысуымен терең тамыр жайды. Атап айтқанда: тарих, филология, кітаптану, деректану, библиография, әдебиеттану, текстология, палеография, археография және т.б. Кодикология жоғарыда аталған ғылымдардың ішінде палеография саласымен тығыс байланыста болып, 1940-50 жылдардан бастап ғылымның жеке тармағы ретінде тарихи – филологиялық ғылым болып бөлініп шықты. Жоғарыда аталған ғылымның салалары бір – бірімен тығыз байланысып, өзара бірін – бірі толықтырып отырады. Аталмыш ғылымның тармақтары колжазбаларды толыққанды зеттеп-зerdeлеуге мүмкіндік туғызады. Кодикология саласының негізгі бөлігі *кодыкография* болып, ол жазба деректердің болмысын жан-жақты зерттейтін нысан болып саналады. *Кодыкография латын* және грек тілдерінен құралған, «codex»- «кітап», «Граф» - «жазамын, сыйзамын» деген мағыналарды билдіреді.

Сондай-ақ, кодикология қатты материалдарға жазылған ежелгі және ортағасырлық жазуларды зерттейтін тарихи қосымша пән эпиграфикамен де тығыз байланысты. Қайта өркендеу дәуірінде пайда болғанымен ғылым ретінде эпиграфиканың әдістемесі (жазулардың құпиясын ашу әдістері, жазуларды толтыру мен жазылған уақытын анықтау, т.б.) XVIII – XIX ғғ. жасалды.

Ортағасырлық латын жазба деректерінің теориялық және методикалық мәселелерін алғашқылардан болып шетел ғалымдарынан Э. Ренд, Ф. Мазэ, Ж. Маллон, Л. Жилиссен, И. Главачек, К. Боццоло, Э. Орнато зерттей бастаған болса [3], грек колжазбаларының кодикологиялық зерттеудің маңыздылығын Г. Грегори, А. Дэн, С. Дер Нерсессиан, Ж. Леруа, К. Вейц ман, А. П. Каждан, В. Д. Лихачева, Б. Л. Фонкич, М. В. Бибиков, т.б. ғалымдардың аттарымен тығыз байланысты [4].

Францияның атақты ғалымы, филолог, тарихшы, кодиколог Ф. Мазэ (F.Masai) (1909-1979) кодикология саласын «кітаптардың археологиясы» деп атаған. Археолог ол – көне қазбалардың тарихын терең зерттесе, ал кодеколог көне колжазбалар мен дереккөздердің жазылу әдісін, мөрін және оның тарихын терең әрі жан – жақты қарастырады. Бір ғана жазба деректің төнірегінде бірнеше тарихтың бетін ашады. Ф. Мазэ өзінің 1950 жылдар аралығында жарық көрген еңбектерінде кодикология саласының төмөнделгідей үш міндетін жіктеп көрсеткен:

- 1) Колжазбаларды қайта жасау үрдісі
- 2) Колжазбалар мәтінін қайта жазу үрдісі
- 3) Колжазбаларды түрмистық қолданыска енгізу үрдісі [5].

Мюнхенде 1958 жылы өткен византиялықтардың XI – конгрессінде А. Дэн кодикологиялық зерттеудің мынадай міндеттерін анықтап көрсетті: колжазбалардың тарихын кайта құру, тақырыптық котологтар құрастыру, колжазбалардың қолданылу тарихын жасау (колжазбалардың сакталуы, қолдан – қолға өтуі). Өздерініз байқағаныныздай, Ф. Мазэ мен А. Дэн ұсынған кодикология саласының міндеттері жайында айтқан ой-пікірлері бір жерден тоғысқанын көруге болады [5. 28 бет].

Мұсылмандық колжазбаларды зерттеу жұмысы XVII ғ. бастап Европада қолға алынып, олардың алғашқы каталогтары сол кездерде жарық көре бастады. Зерттеуші ғалымдар колжазбаларды зерттеу барысында жазба деректердің парактары мен ондағы қатарлар санын, мәтіннің өлшемін және басылып шыққан жылын, ал кей жағдайларда автордың аты-жөнін көрсететін болған. Дегенмен, колжазбалардың басым көшшілігінің зерттелуі XIX ғасырдың 70 – 80 жылдардан бастап Лондондағы Британия мұражайында Чарльз Рей тарапынан өз кезегін тапты. Чарльз Рей колжазбаларды сипаттаудың жоғарыда көрсетілген жолдарын пайдалана отырып, оған екі позицияны өз тарапынан қости: 1) колжазбаның мерін анықтау, 2) колжазбаның экслибрисін анықтау. Яғни бұл жерде екінші

позициясында *Эклибрис* (лат. Libris – кітаптан), кітап белгісі – кітаптың кайда, кімге тән екендігін айқындайтын таңба – белгі. *Эклибрис* кітап мұқабасының ішкі бетіне жапсырылады. Көбіне кітаптаңба белгілері гравюра, литография түрінде жасалады [6].

Чарльз Редін колжазбаларды сипаттауда жасаған жүйесі Еуропалық және Ресейлік археограф ғалымдар үшін этalon болып саналады. XX ғ. 20 – жылдарынан бастап орыстың шығыстанушы ғалымы В. А. Иванова (1886 – 1970) мұсылман колжазбаларды зерттеудің бағытын көрсетті. Осы зерттеудің бағытын ары қарай дамытқан орыстың шығыстанышы ғалымы, иранист, филология ғылымдарының кандидаты – А. О. Федорович (1929-2010) болды. Ол өзінің «Средневековый Иран: культура, история, филология» атты еңбегінде колжазбаларды кодикологиялық сипаттаудың тәмендегідей схемасын ұсынды:

Парақтар саны, парақтың өлимелі, мәтіннің өлимелі, парақ бетіндегі жолдар саны, пагинация (баспасөз шығармаларында беттердің, бағаналардың реттік номірлері, олардың екі түрі бар батыстық немесе европалық) қазақы, туыщ немесе сия, жазу, көшіруші (жазушы), жазылған уақыты мен орны, түптелуі, миниатюрдің саны және оның өлимелі, колжазбаның безендірілуі, иеленүшінің, дөлдалың немесе кітапханашының жазуы, таңбасы анықталады [7].

Қазақстанда жазба деректер мен ислам ескерткіштерін анықтау, зерттеу, санаққа алу және насиҳаттау сынды жұмыстары ертеден бастап жандана түскендігін ғылыми еңбектерден байқауға болады. «Ғылым ордасы» Сирек кездесетін кітаптар мұражайының ғылыми қызметкерлері көп жылдық зерттеулер мен ізденистер нәтижесінде шетелдік тәжірибелі кодиколог ғалымдардың еңбектері мен тұжырымдарына сүйене отырып, кодикологиялық сипаттама жасаудың тәмендегідей бөлімдерге бөліп зерттеуді қолға алды.

Сирек кездесетін кітаптар мұражайының қызметкерлері колжазба кітапты кодикологиялық сипаттауды үш кезенге бөлу арқылы зерттеп жүр: сыртқы көрінісі, ішкі көрінісі және ондағы мәліметтері.

I – бөлім сыртқы көрінісі бойынша тәмендегідей мәліметтер беріледі. Бұнда экспонаттың ұзындығы, ені, қалындығы өлшенеді. Өлшемі сантиметрмен көрсетіледі және миллиметріне дейін дәл беріледі. Қағаз уақыт өте мужіледі, жыртылады. Кейінгі зерттеушілер, рестовраторлар үшін ол мәліметтердің бәрі маңызды болуы мүмкін.

II – бөлім жәдігердің ішкі сипаттауы. Ол тәмендегідей бөлімшелерден тұрады.

Ішкі жағдайының сипаты. Бұнда жәдігердің ішкі беттерінің сакталуы, зақымдалуы сипатталады. Егер зақымдалған болса, себебі (су, зенгір, тозаң, т.б.) анықталады. Жыртылған болса оның көлемі көрсетіледі. Бұл айтылғандарды анықтау үшін қағаздың өлимелі алынады. Уақыт өте келе колжазба парактары өз қалпын жоғалтып, парактардың қырлары жеміріледі. Осында жағдайларда колжазба парактары сол қалпындағы жағдайымен өлшенеді және дәл өлшемі (см./мм.) беріледі. Шығыстық колжазбаларда мәтін нақты бір жолмен және өлшеммен жазу сакталады. Сондықтан мәтін көлемінің өлшемі, жол саны да көрсетілуі аса маңызды. Сол арқылы жоғалған мәтін көлемін, тіпті сөз санын да анықтауға болады.

III – бөлім жәдігердің ішіндегі мағлұматтар. Бұл тәмендегідей әдістермен анықталады.

Жазба дерек туралы мәліметтер: жазба мұраның авторы, жазылған жері, жылы, басылып шыққан орны және тапсырыс беруші, көшіруші, жазылу себебі (шығыстық колжазбаларда ол көбінесе автор тарапынан көрсетіледі) колжазба мәтінен қарастырылады. Бұл мәліметтер көбіне колжазбаның кіріспе бөлімі мен соңғы бөлімінен іздестіріледі. Сондай-ақ экслибрисстар мен мөрлерді де зерттеу маңызды. Ол жазба мұраның тарапу ауқымын көрсетуі мүмкін. Шығыстық колжазбаларда көбіне аяқталған жылы мұсылмандық хиджра жыл санауымен беріледі. Зерттеушілер еңбегіне женіл болуы үшін олар бүгінгі дәстүрлі жыл санауымен нақтылану керек. Сондай-ақ жазба жәдігерлердегі құнды мәлімет берілетін тұстары шама-шарқынша қазақ тіліне аударылу тиіс. Түркі, парсы, және араб халықтарының колжазбаларда мәлімет беруінде өзіндік екекшелігі қалыптасқан. Сол ерекшеліктер арқылы нақты бір шығарманың аударма ия түп тілінде орындалғанын нақтылауга бірқатар мәлімет беруі де ықтимал.

Қазақстанда жазба деректер мен ислам ескерткіштерін анықтау, зерттеу, санаққа алу және насиҳаттау сынды жұмыстары ертеден бастап жандана түскендігін ғылыми еңбектерден байқауға болады. «Ғылым ордасы» Сирек кездесетін кітаптар мұражайының ғылыми қызметкерлері көп жылдық зерттеулер мен ізденистер нәтижесінде шетелдік тәжірибелі кодиколог ғалымдардың еңбектері мен тұжырымдарына сүйене отырып, кодикологиялық сипаттама жасаудың тәмендегідей бөлімдерге бөліп зерттеуді қолға алды.

Жалпы, ХХI ғасыр ғылымдар тоғысуымен ерекшеленіп келеді. Бұл тоғысулар ғылымынн толығуына, дамуына, зерттеу ауқымының нақтылануына, кенеюіне септігін тигізуде. Сондықтан,

ғылымның қайнар бұлағы – кітап десек, кітап сақтауышы мекеме: кітапхана, мұражай, мұрағаттар да бұл үрдіске өз улесін қосуы керек деп білеміз. Сол себепті зерттеушілердің негізгі дерегі жазба деректер болғандыктан кітапхана, мұражай, мұрағат қызметкерлері кордағы құнды мұраларына кодикологиялық зерттеу жүргізуі заман сұранысынан туындаған міндет болып тұр. Кодикологиялық зерттеулер тек тарихшылар үшін ғана емес, тілші мамандар, өнертенушылар үшін де қызықты болуы мүмкін.

ӘДЕБІЕТ

- [1] The Shorter Oxford English dictionary.
- [2] Джурова А. Въведение в славянската кодикология: Византийският кодекс и receptionията му сред славяните. София, 1997 . – 291 б.
- [3] *Masai F. La paleographie grec – latine, sestaches, sesmethodes // Scriptorium. 1956. Vol. 10. P. 281 – 302.*
- [4] *Gregory G. Les cahiers des manuscrits grecs // Academie des Inscriptions et Belles – Lettres. Comptes Rendus des séances de l'année 1885. Paris.*
- [5] *Masai F. Paleographie et codicologie // Scriptorium . 1950. Vol.4 .P.279 –293.*
- [6] Аноним. Уикипедия – ашық энциклопедиясы – kk.wikipedia.org/wiki/Экслибрис
- [7] Акимушкин О.Ф. *Средневековый Иран: Культура, история, филология.* – СПб.: «Наука». 2004–Б. 404.

REFERENCES

- [1] The Shorter Oxford English dictionary.
- [2] A. Djurova. Introduction to Slavic codicology: Byzantine code and reception among the Slavs. Sofia, 1997. - 291 p.
- [3] F. Masai. Greek Paleography - Latin, stains, methods // Scriptorium. 1956. Vol. 10. P. 281-302 pp.
- [4] Gregory G. The specifications manuscrits grecs Inscriptionset // Academy of Belles - Letters. Comptes Rendus of the meetings of the year 1885. Paris.
- [5] F. Masai Palaeography and codicology // Scriptorium. 1950. Vol.4 .P.279 - 293.
- [6] Anonymous. Wikipedia – the free encyclopedia – kk.wikipedia.org/wiki/Ekslibris
- [7] O.F. Akimushkin Medieval Iran: Culture, history, philology. – St. Petersburg : "Science." 2004–B. 404.

Кодикология – наука о рукописных книгах

A.Шайманов

87476010089s@gmail.com

Музей редких книг

Ключевые слова: Кодикология, рукопись, наука, кодекс, палеография.

Аннотация: В данной статье рассматриваются актуальные вопросы по истории кодикологии, иностранные научные исследования кодикологов, а также их анализы. Вместе с тем, автор ведет исследования по кодикологическому описанию рукописей разделяя их на стадии.

Поступила 27.08.2015 г.